

Nagy J. Endre¹

Jászi Oszkár államtana

Bevezetés

Mint azt más helyen már kifejtettük,² Magyarország 1830 és 1989 között öt forradalommal igyekezett felzárkózni a nyugati főáramú politikai, gazdasági és kulturális fejlődéshez (1848, 1918, 1944, 1956). A forradalmak mind elbuktak (kivéve az 1989-eset), S mindig külső fegyveres erőszak következében. Valamennyi forradalmat reformkorszakok előzték meg, amikor is új gondolatok, politikai, gazdasági és kulturális elképzelések és reformtervek születtek, S mindegyik reformkorszaknak volt egy értelmiségi krémje, amely elvezette az országot a forradalmakig. Az első reformkorszakot olyan nevek fémjelzik, mint Széchenyi, Eötvös és Kossuth, S utóbbi kettő szembe is került egymással a reformalternatívák vitájában: egyikük (Eötvös) a centralisták, a másikuk (Kossuth) pedig a municipalisták vezéréként.³ Ezzel megvetették egy egészen a rendszerváltásig, sőt azon túl is egy olyan, egyébként termékeny ellentmondás alapjait, amely akörül forgott és forog, hogy vajon Magyarországnak mennél gyorsabban kell-e felzárkóznia a Nyugathoz, vagy pedig óvatosabban, a nemzeti sajátosságra tekintettel kell-e ugyanazt az utat követni. Ez később mint népies-urbánus vita vált ismertté, és hírhedté.⁴ Az 1918-as polgári forradalom második reformnemzedékének⁵ magvát az 1990-ban megindult Huszadik Század és az 1901-ben megalapított Társadalomtudományi

¹ Professor emeritus, Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézet Egészségügyi Közszolgálati Kar. Kapcsolat: nagy.endre@public.semmelweis-univ.hu.

² Lásd Nagy J. Endre: *Keserűdes testvérség: Polányi Károly és Polányi Mihály*. Szombathely, Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete – Savaria University Press, 2018a. 12–17.

³ Lásd Nagy Endre: A centralisták és a municipalisták vitája: adalékok a magyar értelmiség történetéhez. *Magyar Közigazgatás*, 41. (1991a), 11. 988–1002.

⁴ Lásd Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom: A harmadik reformnemzedék*. Budapest, Püski, 1989. 190–196; Lackó Miklós: *Népiek tegnap és ma*. In Lackó Miklós: *Sziget és külvilág*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1996. 165–190.

⁵ Lásd Horváth Zoltán: *Magyar századforduló: a második reformnemzedék története 1896–1914*. Budapest, Gondolat, 1961.

Társaság⁶ jórészen zsidó származású⁷ polgári radikális⁸ szociológusai alkották. Az alábbiakban röviden felidézzük a zsidó származású értelmiségiek helyzetét Magyarországon és a világban.

A centralisták és municipalisták vitájában a fő kérdés az volt: vajon a Nyugatot kell-e követnünk (Eötvös), vagy a nemzeti irányzatot (Kossuth). Az utak e ponton válnak el. Az értelmiség egyik része szilárdan ragaszkodik ahhoz az elképzeléséhez, hogy az előrehaladásnak nyugati irányban kell megtörténnie, S ez minél gyorsabban megy ez végbe, annál jobb. A másik rész viszont éppen ettől az úttól, a gyorsaságtól félti a társadalomintegrációt, a kulturális identitást, retteg a „nemzethaláltól”, S úgy akarja a jólét és a kultúra fényébe emelni az országát, hogy elkerülje az identitásvesztést és a társadalomintegráció szétesését. Mióta a modernizáció bárhol a világban napirendre kerül – egészen napjainkig –, mindenütt ugyanezt a hasadást találjuk.⁹ Míg az első reformnemzedékben a centralisták képviselték a nyugatos irányt, a másodikban, ami 1900-ban kezdődött, és az 1918-as őszi forradalomig tartott, ugyanezt az irányzatot nem kizárólag, de főként a zsidó származású értelmiségiek képviselték.

Max Weber vallásszociológiájában a gazdag, járadékos értelmiségiek mellett említ egy másikfajta vallásosságot is. Ez a negatív privilegizált értelmiségiek vallásossága, amelyet Weber a páriahelyzetűek intellektualizmusának nevez. Mindenekelőtt a negatívan privilegizált rétegek autodidakta értelmisége sorolható ebbe a típusba. Ennek a *páriaintellektualizmusnak*, folytatja Weber:

„[A]nnyiban azon alapul az intenzitása, hogy a társadalmi hierarchián kívül vagy a hierarchia legalján álló rétegek úgyszólván az archimédeszi ponton – mind a külső rendet, mind a szokásos véleményeket illetően a társadalmi konvenciókkal szemben – vetik meg a lábukat. Mivelhogy őket a társadalmi konvenciók nem kötik, *eredeti álláspontot tudnak kialakítani a kozmosz »értelméről«*, és mivel anyagi szem-

⁶ Lásd Litván György – Szűcs László: Bevezetés. In Litván György – Szűcs László (szerk.): *A szociológia első magyar műhelye*. I. kötet. Budapest, Gondolat, 1972. 5–46.

⁷ Lásd Litván György: *Szabad gondolat – magyar gondolat: Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon*. Budapest, Magvető, 1978. 64–66; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2001.

⁸ Lásd Mucsi Ferenc: A polgári radikalizmus Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 20. (1977), 2. 11–35; Pók Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása*. Budapest, Akadémiai, 1990.

⁹ Példa erre Indonéziából: Clifford Geertz: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Ford. Andor Eszter et al. Budapest, Századvég, 1994. 391; valamint a szakadás eredete: szlavofilek és zapadnyikok Oroszországban: Köves Erzsébet: *Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában*. Budapest, Magvető, 1982.

pontokra sem kell tekintettel lenniük, képesek az anyagi megfontolásokon felül-emelkedő, *erős etikai és vallási pátozra*.”¹⁰

Európában az emancipálódó zsidóság van ilyen páriahelyzetben. Ők azok, akik kívül állnak az adott nemzeti társadalmakon, S amikor az emancipáció kinyitja előttük a teret, új és eredeti nézetekkel jelennek meg az intellektualizmus és a művészetek színpadán.¹¹

Az utóbbi csoportba sorolt zsidók többnyire baloldali forradalmárok voltak, és volt közöttük, aki kifejezetten csatlakozott a kommunistákhoz, mint Lukács György. A zsidó vallásos tradícióban a messiás érkezését katasztrófa jelzi: „A zsidó messianizmus eredetében és természetében – nem lehet eléggé hangsúlyozni – katasztrófaelmélet.”¹² Max Weber vallásszociológiájában pontosan leírja ennek a beállítódásnak a társadalmi kontextusát: A zsidóság a száműzetéstől kezdve páriánép volt, értve ezen azt, hogy a zsidók a világban politikailag és társadalmilag hátrányos helyzetben voltak, akik Istennel szövetséget kötöttek, mégpedig kölcsönös kikötésekkel.¹³ „Jahve és népe között annál elszakíthatatlanabb lett a kötelék, minél gyilkosabb megvetés sújtotta a zsidókat, és minél vérengzőbb üldözéseknek voltak kitéve.”¹⁴ Ebből a helyzetből vár megváltást a zsidó nép mint egész. Kétségtelen, hogy a zsidó értelmiség nagyobb része a szocialista és kommunista internacionalista tanokban találta meg a nemzeti identitás kikerülésének az útját.

A magyar zsidóság,¹⁵ ezen belül különösen a zsidó értelmiség a magyar társadalom (nem gazdasági, hanem politikai) rendjében „páriahelyzetben”, proletárhelyzetben volt. Sőt széles zsidó rétegeknek nemcsak a politikai, hanem a gazdasági státusuk is alacsony volt. Nemhiába hangsúlyozza Jászi öregkori önéletírásában, hogy a fiatal zsidó intellektuelek radikalizálódásában az egyik tényező az a meggyőződés volt, hogy a dolgozó zsidó kispolgárság és értelmiség nem kapja meg azt a helyet a magyar társadalomban, amely őt joggal megilletné.¹⁶ A zsidó értelmiség három szervezetben tömörült a 20. század elején.

¹⁰ Max Weber: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. 2/1. Ford. Erdélyi Ágnes. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992. 210. (Kiemelés – N. J. E.)

¹¹ Lásd Michael Löwy: Zsidó messianizmus és anarchista utópiák Közép-Európában (1905–1923). In Mészlivetz Ferenc – Simon Róbert (szerk.): *Zsidó kérdés Kelet- és Közép-Európában*. Budapest, ELTE ÁJK Tudományos Szocializmus Tanszék, 1986. 213–244.

¹² Löwy (1986): i. m. 214. (Kiemelés – N. J. E.)

¹³ Charles S. McCoy – J. Wayne Baker: *Fountainhead of federalism: Heinrich Bullinger and the covenantal tradition*. Louisville (US-KY), Westminster John Knox Press, 1991. 11–29.

¹⁴ Weber (1992): i. m. 197.

¹⁵ Lásd Gyurgyák (2001): i. m.

¹⁶ Jászi Oszkár: *Jászi Oszkár publicisztikája*. Szerk. Litván György, Varga F. János. Budapest, Magvető, 1982. 567.

Az első kör a társadalomtudósok és szociológusok köre, akik a *Huszádik Század* című folyóirat körül, illetve a Társadalomtudományi Társaságban gyülekeztek. Belőlük kerültek ki az őszirózsás forradalom szellemi előkészítői: Pikler Gyula, Somló Bódog és Jászi Oszkár voltak az alapítók, akik jelen írásunk főszereplői, de mögöttük ott állt a magyar szociológusok derékhada: Ráczy Gyula, Ágoston Péter, Braun Róbert és sokan mások. Nos, ebben a társaságban Litván György számításai szerint a tagság körülbelül 50%-ban zsidó származású volt. Litván György *Előszavából* idézünk:

„A magyar szociológia, csaknem születése pillanatában, társadalmi, politikai *küldetést* vállalt: nem érte be a társadalom egyetemes mozgástörvényeinek kutatásával és a társadalmi jelenségek rendszerező leírásával, hanem eszköznek, fegyvernek tekintette önmagát a modern Magyarországért vívott küzdelemben. Művelői szenvedélyesen hittek a gondolat, a tudomány megváltó erejében. Meggyőződésük volt, hogy minden elolvasott könyvvel, minden elsajátított újabb nyelvvel, minden megismert szociológiai iskolával és kritikailag feldolgozott társadalmi tanítással közelebb jutnak a társadalom megértéséhez és megváltoztatásához. A kettő számukra lényegében egyet jelentett: a megértés a változtatás eszköze volt, a változtatást viszont pontos, tudományos megértés alapján tartották elképzelhetőnek.”¹⁷

Különösen 1906 után lett a Társaság polgári radikális irányultságú, amikor is kettészakadt, s a magyar orientációjú tagok, a konzervatívok (Concha Győző) és a balra tolódással elégedetlen liberálisok (Gratz Gusztáv, Heller Farkas) kiléptek, és létrehozták Apáthy István vezetése alatt a Magyar Társadalomtudományi Egyesületet, és annak folyóiratát, a *Magyar Társadalomtudományi Szemlét*. Ez egyenes folytatása volt a korábbi centralista-municipalista vitának, és anticipálta a későbbi népies-urbánus ellentétet.¹⁸

A másik kör, ahol a harcos szabadgondolkodó ifjúság tömörült, az 1908-ban alakult Galilei Kör volt. A Galilei Körben a 80–90%-ban zsidó származású egyetemi ifjak gyülekeztek, akik képesek voltak új módon tekinteni Magyarországra.¹⁹ A Galilei Kör fiataljai közül többen kommunisták lettek 1918-ban, és csatlakoztak a Tanácsköztársasághoz (például Polányi Károly későbbi felesége, Duczynska Ilona, aki magyar nemesi családból származott, Sugár Vilmos, Lékai János, Mosolygó Antal). Polányi Károly és Polányi

¹⁷ Litván (1973): i. m. 8–9.

¹⁸ Lásd Litván–Szűcs (1973): i. m. 19–22; Huszár Tibor: *A magyar szociológia története*. Budapest, Osiris, 2015.

¹⁹ Lásd Kende Zsigmond: *A Galilei Kör megalakulása*. Budapest, Akadémiai, 1974. Ezzel kapcsolatos tanulmányom: Nagy Endre: *Eszme és valóság: Magyar szociológiatörténeti tanulmányok*. Szombathely–Budapest, Pesti Szalon – Savaria University Press, 1993. 190–196.

Mihály is tagja volt a Galilei Körnek, ők azonban később más fejlődési pályát jártak be.²⁰

Egy harmadik csoportot is meg kell néznünk, amelynek tagjai közül – bár egy részük a későbbiekben megmaradt polgári demokratának, vagy liberális lett – számosan kommunisták lettek. Ez volt a Vasárnap Kör,²¹ amelynek a vezéralakja az akkor még az úgynevezett progresszív idealista állásponton álló Lukács György volt. Ez egy filozófusi kör volt, ami a *Szellem* című folyóiratból nőtt ki. Ennek Lukács György és Fülöp Lajos voltak a szerkesztői. Az alapítók (Balázs Béla, Ritoók Emma, Antal Frigyes, Fogarasi Béla, majd Hauser Arnold és Mannheim Károly, Lesznai Anna) szinte kivétel nélkül zsidók voltak. A Tanácsköztársaság idején többen cselekvő részt vállaltak a forradalomból, S közülük jó néhányan 1945 után is kommunisták maradtak, sőt aktívan részt vettek a Rákosi-diktatúra előkészítésében, és fontos szerepet játszottak a kultúrpolitikában (Fogarasi Béla, Révai József).

Mint látható, a zsidó értelmiség legalább háromféle pálya felé orientálódott. A Társadalomtudományi Társaság köre jórészt megmaradt „oktobristának” (Jászi Oszkár), vagyis a polgári demokratikus forradalom talaján. Már a Galilei Körből többen lettek kommunisták, akárcsak a Vasárnap Körből, amire a legjobb példa Lukács György útja a progresszív idealizmustól a kommunizmusig. A zsidó értelmiség szociológiai munkásságából Pikler Gyula, Somló Bódog és Jászi Oszkár államelméleti szempontból releváns munkásságát emeljük ki, akik mindannyian igazolják Max Weber megfigyelését: új és érdekes elméleteket alkottak a társadalomról és az államról.²² Mivel tudomásunk szerint a magyar államelmélet szerves részeként még nem volt bemutatva a munkásságuk, az alábbi írásunk nem annyira kritikai, mint inkább magyarázó interpretáció lesz. Meg kell említenünk, hogy a múlt században több marxista szellemű írás is megjelent az alább tárgyalandó

²⁰ Ezzel kapcsolatban lásd J. Endre Nagy: The Hungarian context of Michael Polanyi's thought. In R. T. Allen – Jacobs Struan: *Emotion, reason and tradition. Essays on the social, political and economic thought of Michael Polanyi*. Burlington, Ashgate, 2005. 7–20.

²¹ Lásd Novák Zoltán: A Vasárnap Társaság. In Kiss Endre – Nyíri János Kristóf (szerk.): *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*. Budapest, Kossuth, 1977. 300–376; Karádi Éva – Vezér Erzsébet: Bevezető tanulmány. In Karádi Éva – Vezér Erzsébet (szerk.): *A Vasárnapi Kör: Dokumentumok*. Budapest, Gondolat, 1974. 7–41.

²² Lásd Nagy Endre: Az állami beavatkozás Jászi politikai ideológiájában. *A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve*. Budapest, Magyar Politikatudományi Társaság, 1983. 119–126; Nagy Endre: A Durkheim-sokk. *Világosság*, 23. (1982), 7. 414–418; Nagy Endre: Erény és tudomány. Vázlat Somló Bódog gondolkodói pályájáról. *Világosság*, 22. (1989), 12. 764–772; Nagy Endre: Pikler Gyula értékmentes jogszociológiája: lehet-e tudományos világnézet? *Világosság*, 32. (1991b), 2. 81–92; Nagy (1993): i. m. 33–101.

szerzőkről,²³ de úgy gondoljuk, nem árt, ha friss és elfogulatlan szemmel tekintünk a munkásságukra.

Jászi Oszkár (1875–1957) Magyarországon az úgynevezett polgári radikalizmus legtisztább képviselője volt. A polgári radikalizmus Franciaországban keletkezett, de Magyarországon a megkésített országok liberalizmusa lett. Jászi Oszkár már 1907 elején kifejtette a lehetséges Polgári Radikális Párt programját, de magát a pártot csak 1914-ben alakította meg.²⁴ A párt programjával beleillett az 1918-as őszirozsás forradalomba. Jászi Oszkár tagja a Nemzeti Tanácsnak az őszirozsás forradalom után, majd nemzetiségi miniszter a Károlyi-kormányban, vezeti a végül is kudarcba fulladt tárgyalásokat Aradon a román nemzetiségi vezetőikkel. 1919 májusában – jórészt a diktatórikus módszerek miatt, meg azért, mert félt a bekövetkező bukás utáni fehérterrortól – a Tanácsköztársaság alatt emigrál. Először Bécsben tartózkodik, majd 1926-tól az Egyesült Államokban az oberlini egyetemen tanár.²⁵

Jászi Oszkár életével és munkásságával ez idáig jórészt csak történészek és filozófusok²⁶ foglalkoztak, ám államelméletét, valamint politikaelméletét – amennyire meg lehet állapítani – szaktudományos, azaz állam- és politikatudományi szempontból még senki sem vizsgálta. Alábbi írásunk szerény kísérlet egy majdani Jászi Oszkárrol szóló állam- és politikaelméleti monográfia megírásához.

Jászi Oszkár államtana

Munkásságában államelméleti szempontból első fontos munkája *A történelmi materializmus állambölcselete* (1903), majd az *Eötvös József állambölcselete és politikája* (1913), továbbá a *Magyar kálvária – magyar feltámadás* (1920), a két forradalmat oknyomozó munkája, valamint fontos a kéziratban maradt munkája (1920), amelyet később *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja* címmel, 1989-ben jelentettek meg. Fontos megemlíteni *A Habsburg Monarchia felbomlása* című nagy oknyomozó munkáját, amely először angolul jelent meg

²³ Lásd Szabó Imre: *Burzsoá állam- és jogelmélet Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1955; Sándor Pál: *A magyar filozófia története 1900–1945*. I. kötet. Budapest, Magvető, 1973; Fukász György: *A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez 1900–1918*. Budapest, Gondolat, 1960; Mucsi (1977): i. m.

²⁴ Lásd Pók (1990): i. m.; Pók Attila (szerk.): *A Huszadik Század körének történetfeldfoglalása*. Budapest, Gondolat, 1982. 5–17; Mucsi (1977): i. m. 29–35.

²⁵ Jászi Oszkár életéről lásd Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, Osiris, 2003.

²⁶ Lásd 22. és 23. l. Mucsi (1977): i. m.; Pelle János: *Jászi Oszkár: Életrajzi, eszme- és kortörténeti esszé*. Szentendre, XX. Század Intézet – Kairosz, 2001.

(1929),²⁷ S történetiszociológiai megközelítéssel igyekszik feltárni a Monarchia szétbomlásának folyamatát.²⁸

Még *A történelmi materializmus állambölcsélete* előtt írt egy könyvet *Művészet és erkölcs* címmel, amiben már érintette az állam egy fő funkcióját: azt tudniillik, hogy az állam mennyire és miben avatkozhat be a művészeti élet területébe. Nos, Jászi két szempontból közelíti meg a kérdést. Egyfelől azt vizsgálja, hogy mit tehet az állam az erkölcstelen művészettel szemben, erkölcstelen művészet alatt értve a rémregényt (kb. „krimi”) és a pornográfiát. Elvileg ellenzi az állami beavatkozást ezen a területen is, mivel ha az embereket parancsszóval tiltanak el az ilyen típusú munkáktól, ezzel nem lehetne megváltoztatni a pszichikumukat, továbbá az is előfordulhat, hogy azokat, aki az ilyen műveket élvezik, megzavarná a tiltás, és az ártalmatlan képzelgés területéről a tettek mezejére lépnének, S végül pedig ez az alacsony műélvezet is előnyös, ha ezzel az embereket meg lehet óvni a részegeskedéstől, a szerencsejátékoktól és a hedonika alacsonyabb formáitól. De a fő probléma az állami beavatkozás számára az, hogy eldönthetetlen a kérdés: mi az erkölcsös, és mi nem. Ugyanis vannak műalkotások, amelyek az alacsony műveltségi fokon álló emberek számára a pornográfia benyomását keltik, míg a magas műveltségű emberek számára a legmagasabb erkölcsi és esztétikai tanulsággal szolgálnak. Nevetséges volna az állami adminisztrációra bízni, hogy eldöntse azt a kérdést, hogy például erkölcstelen-e Zola vagy Ibsen, amikor erről a szakemberek tudnak dönteni. Vannak persze, akik javasolnának, mondjuk, egy írókból és művészekből álló vegyes bizottságot, akik úgy örködnének a művek erkölcsössége felett, mint ahogy az ételmisszer-vizsgáló bizottságok; ám Jászi véleménye szerint egy ilyen bürokratikus rendszabály szörnyűség lenne, arról nem is beszélve, hogy egy valamirevaló művész ilyesmire nem is lenne kapható (Jászi ekkor persze még nem ismerhette a totalitáriánus rendszerek módszereit). A másik szempont azt a kérdést veti fel, hogy be szabad-e avatkozni az államnak abban az esetben, amennyiben a műalkotásokban egyfajta új erkölcsi rend (politikai,

²⁷ Oszkar Jaszi: *The dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago, Chicago University Press, 1929.

²⁸ Lásd Jászi Oszkár: *A Habsburg Monarchia felbomlása*. Budapest, Gondolat, 1983. Nem témánk Jászi Oszkár nemzetiségi munkásságának tárgyalása (Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, A Nap Nyomdája, 1912). Ehhez lásd Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Budapest, Magvető, 1985; Nagy J. Endre: Jászi keresztútja. *Szatmári Műhely*, 3. (2017), 2. 33–48. Hanák Péter a Monarchia felomlásához írott előszavában azt írja Jászinak idevonatkozó munkássága összegzéseként: „A saját nemzete iránti töretlen hűség és egy átfogóbb regionális közösségtudat, a Duna-táji hazafiság összeegyeztetése: ez Jászi legmagasabb rendű szellemi és morális teljesítménye, munkásságának legbecselesebb eszmei öröksége.” Hanák Péter: A kelet-közép-európai nyomorúság okairól. Egy dunatáji hazafi testamentuma. In Jászi Oszkár: *A Habsburg Monarchia felbomlása*. Budapest, Gondolat, 1983. 53. Ezt magam is megerősítem a hivatkozott cikkemben, lásd 44. lj.

eszméi, gondolati) fogalmazódik meg. De itt sem kell beavatkozni az államnak, mert az emberek akár egy részének a lelkében már megszilárdultak az új eszmék, és akkor már hiába lép fel ellene az állam; ha pedig még nem szilárdultak meg, akkor felesleges beavatkozni. Ha tehát egyik esetben sem avatkozhat be az állam közvetlenül, felmerül a kérdés, van-e egyáltalán valami teendője az államnak a művészet területén. Nos, Jászi ekkoriban már úgy látja, hogy szakadék van a magas és az alacsony műveltségi kultúra között, és ezt kellene megszüntetni. Ehhez pedig egy jó szociálpolitikára van szükség. „A nyolc óras munkaidő [...] nemcsak minden progresszív szociálpolitikának, de a helyes művészetpolitikának is alapkövetelménye. [...] A művészet erkölcsi színvonala csak [az] azt élvező emberek szellemi és erkölcsi színvonalának fejlesztése által érhető el.”²⁹

E munka megjelenése után Jászi a marxizmus befolyása alá került azzal párhuzamosan, hogy Szabó Ervin belépett a Huszadik Század szerkesztőségébe, és ez Jászit a marxizmussal való alaposabb foglalkozásra ösztönözte. Ennek eredménye lett *A történelmi materializmus állambölcsélete* című munkája (1903). E munkájában Jászi olyan álláspontot foglal el, amit később majd liberális szocializmusnak nevez el, amennyiben a kapitalista társadalom elleni fellépés egybefonódik a forradalmi szociáldemokrácia (vagyis a később bolsevik marxizmusnak nevezett forradalmi megoldás) elutasításával. Jászi a marxizmussal való foglalkozás után elméletét először mint polgári radikalizmust fogja kidolgozni, s majd csak az öszirózsás polgári demokratikus forradalom bukása és az első magyar totalitáriánus rendszerben, a Tanácsköztársaságban szerzett tapasztalatok nyomán fog megszilárdulni ez a harmadikutas, se nem kapitalista, sem (mindegy, hogy náci vagy bolsevik variánsa) kommunista útja közötti sajátos szocializmuskoncepció, és egy ennek megfelelő liberális szocializmus.

A történelmi materializmus állambölcsélete öt nagy részre oszlik. Az első részben általában jellemzi a történelmi materializmust. Jászi elismeri a marxizmusnak azt az eredményét, hogy a gazdasági erők a társadalom valamennyi életnyilvánításának az alapja, és módszertanilag csak akkor szabad a vallás, az erkölcs és a filozófia eszméi rugóihoz fordulni a társadalmi jelenségek magyarázatánál, ha a gazdasági erők önmagukban képtelenek azt megmagyarázni. Ugyanakkor felrója neki, hogy a túlzó materializmus végletébe esett, amennyiben semmit nem akar tudni az emberek lelki életéről, vágyairól, eszményeiről, és főként azt, hogy nem tudja megmagyarázni, hogy mi okozza a gazdasági erők változását. Ebben az ellenvetésben felismerhető Pikler belátásos elméletének hatása. Holott Jászi szerint nyilvánvaló, hogy a szociális élet minden változását csak a kültermészet, a gazdaság meg az emberi idegrendszer

²⁹ Jászi Oszkár: *Művészet és erkölcs*. Budapest, Grill, 1908; Nagy (1983): i. m. 119–126.

együttes munkája hozhatja létre. Egy másik tévedése a marxizmus ama tanításában rejlik, hogy a társadalom vallási, erkölcsi, jogi, bölcséleti és művészeti erőit csak felépítménynek tartja, amelynek semmilyen önálló szerepet sem tulajdonít. Jászi az etnográfia eredményeire támaszkodva kifejti, hogy nem ismerünk olyan társadalmakat, amelyekben csak gazdasági motívumok hatottak volna. A jog és erkölcs, a művészet maguk is befolyásolták és módosították a szorosan vett életfenntartási és gazdasági tevékenységeket. Sőt ezek az erők szembeszállhatnak a domináns gazdasági erőkkel is.

A második rész a marxizmus államkeletkezési elméletét bírálja. Itt Jászi meglepődve értesül arról, hogy a kor általános meggyőződésével szemben, amely szerint a szocializmus nagyobb állami beavatkozással és a szabadságjogok korlátozásával fog járni, az eredeti marxizmus tanítása szerint, mint Engels megfogalmazta, az állam a szocializmusban el fog halni. Itt főként Engelsnek *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című munkáját követi. Mint ismeretes, e műben Engels az állam keletkezését az irokéz társadalom Morgan által adott leírásából fejleszti ki, mégpedig az athéni állam példáján. A nemzeti alkotmány elpusztult, mert megjelent a magántulajdon, a kereskedelem, a tengeri hajózás és az egyre erősebb munkamegosztás. Így kialakult a gazdaságok és szegények osztálya, és a magántulajdont garantálandó kell egy berendezés, ami az osztályokra szakadás következménye, S ez volt az állam. Ezt három dolog jellemzi: (1) az alattvalók területi beosztása a nemzeti helyett; (2) a közhatalom létesítése a népességgel szemben; (3) az adók, a hatalom fenntartása. Az állam tehát az osztályokra szakadás eredménye, és meg is fog szűnni, mihelyst az osztályellentétek megszűnnek.

Jászi helyesli Engels megfigyelését, ami az államot mint a néptől elkülönült közhatalmat fogalmazza meg. Ám kimutatja, hogy elkülönült közhatalom ott is előfordul, ahol Engels azt gondolja, hogy nincsen: nevezetesen az irokézeknél. Igaz, hogy ez tisztán erkölcsi, atyai természetű volt, de a *gens*ek egyesülése fratriákba, majd ezek egyesülése törzsekbe létrehozta a háború és béke kérdésében döntő tanácsokat, amelyek szintén elkülönültek a népességtől. Igaz, hogy szankciókra alig volt szükség, mivel ezt a vallási előírások és az atyai hatalom tekintélye többnyire biztosították, de külső veszélyeztetés esetén – mint amilyen a háború vagy vérbosszú – mindig működött. Állam tehát mindig volt. Ezért értelmetlen a kérdés, hogy hogyan keletkezett az állam. Figyelemre méltó Jászi ama okfejtése is, amellyel elutasítja az állam keletkezését az erőszakra visszavezető elméleteket, mégpedig Engelsre hivatkozva, aki kimutatta, hogy a rablás csak olyasmit tud elrabolni, amit már mások legalább megtermeltek. De ha ez sem magyarázza az állam keletkezését, akkor mi? – veti fel a kérdést Jászi. A marxizmus gyökerénél ugyanis van egy hiátus, nevezetesen: mi okozza a társadalom

alapját képező gazdasági viszonyok átalakulását.³⁰ Jászi itt a Pikler-féle belátásos elmélethez fordul:

„Az a meggyőződésünk, hogy Pikler Gyulának a jog keletkezéséről és fejlődésről írott könyve a történelmi materializmusnak hiányzó vagy ingatag lélektani fundamentumát újjal és erőssel cserélte ki, melynek segítségével az iskola ellentmondásai, következetlenségei sok tekintetben eloszthatók volnának. Ami ebben a könyvben a legfontosabb, az annak a felismerése, hogy a belátás a haladás egyedüli dinamikai faktora. Ez az a tényező, mely az emberiséget intézményről-intézményre előre viszi szükségleteinek mind jobb és jobb kielégítése érdekében.”³¹

Ennek az elméletnek csak az a hibája, hogy nem veszi figyelembe a bonyolult pszichikai folyamatot, ami a belátástól a tettig vezet, továbbá hogy a belátás millió és millió egyéni belátás eredménye lehet, amit a tömegek homályos szükséglet-érzései és vágyai befolyásolnak, S ez olyan eredményre vezet, amit a legtisztábban látók sem láthatnak előre.

A harmadik fejezet az állam lényegét taglalja. A marxizmus szerint az állam lényege annak osztálymeghatározottsága. Ezzel szemben Jászi arra mutat rá, hogy nemcsak két-három osztály létezik, amivel a marxizmus többnyire számol, sőt az osztályok magukon belül is több érdekirányra oszlanak. Továbbá egyetlen osztály sem érvényesítheti kizárólag a saját érdekét az államban, mivel vannak osztályszociális igények is (például katasztrófavédelem, nemzetközi védelem), S még a rossz állam is jobb, mint a semmiféle állam. Ebből következik, hogy az államnak a lényege nem az osztályharc, hanem „az állam ősi, fundamentális szerepe, a tervszerű vezetés melletti kikényszeríthető kooperáció”.³² De mivel az osztályok egyre jobban képesek magukat megszervezni, az a paradox helyzet áll elő, hogy „mentől kifejtettebb egy társadalomban az osztályszellem és az osztályérdek, annál jobban kopik magának az államnak az osztályjellege”.³³

A negyedik fejezet foglalkozik az állammal, az állami hatáskörrel és az állameszménnyel. A marxista állameszmény – ami magában foglalja célját is – az, hogy az állam az emberek igazgatásából a dolgok igazgatása felé közeledjék, míg végül elvesztvén elnyomó funkcióját – Engels szerint – az állam el fog halni. Ez meglepi Jászit, aki a korban nagyon elterjedt felfogás szerint azt gondolta, hogy az állami beavatkozások kiterjesztésével fog bekövetkezni a szocializmus. A kérdés azonban Jászi számára az, hogy mi lesz az állammal, ha megszűnik az osztályok harca. Engels szerint ekkor megszűnik az állam.

³⁰ Jászi Oszkár: *A történelmi materializmus állambölcselete*. Budapest, Politzer Zsigmond és Fia Kiadása, 1903. 47.

³¹ Uo. 53.

³² Uo. 69.

³³ Uo. 74.

Jászi azonban egy újfajta osztálymeghatározást ad a marxizmushoz képest. Nála az osztályképződés alapja nem a tulajdonhoz való viszony, hanem az egyes elkülönült társadalmi funkciók. Márpedig a társadalmi fejlődés nem állhat meg, mert új meg új funkciók alakulnak majd ki. Így például a vezetési szerepkör ki fog terjedni, mivel a termelés és elosztás vezetése és irányítása egyre nagyobb apparátust igényel. Ugyanakkor ki fognak bővülni a tanítási, gyógyítási, szórakoztatási funkciók, s ennek következtében az ezekkel foglalkozó részint vezetési, részint irányítási intézmények is. Ez új ellentéteket fog szülni a vezetők és vezetettek, a testi és fizikai munkát végzők között. Nyilván fel fog oszlani a népesség törvényhozókra és alkalmazókra stb. A társadalom közigazgatási szervezete is ki fog bővülni. Ez számtalan egymástól eltérő érdekcsoportra osztja a társadalmat, akik között, ha egyenlően megszervezzük is magukat, megszűnik a kizsákmányolás minden lehetősége. De az állam akkor is megmarad államnak, mivel a kooperációnak kikényszeríthetőnek kell lennie. A formula, hogy az emberek igazgatását a dolgok igazgatása váltaná fel, nem küszöbölheti ki a társadalom tagjainak tervszerű beosztását, szervezését, kötelességeik és jogaik megállapítását, ami mindenesetre emberek igazgatását jelenti. Nem is beszélve az értelmi, erkölcsi nevelés feladatairól, megmarad a küzdelem a bűntettek, a betegség és a természet kártékony erői ellen. Nos, miközben tehát az állami feladatok nőnek majd a jövő (szocialista) társadalmában, tehát a *laissez faire* elve, vagyis a liberális felfogás, mint Spenceré, téves, azonban kérdés, hogy a kooperáció egyre teljesebb kifejlődésének együtt kell-e járnia az állami hatáskör tágulásával, a bürokrácia szertelen térfoglalásával. Jászi erre azt a választ adja, hogy a tervszerű központosítás csak az irányítás, a vezetés és az ellenőrzés központosítását teszi szükségessé, mivel párhuzamosan nőhet a végrehajtás önállósága, és ennek fő szervezete az önkormányzat. Így lehet elkerülni, hogy a kooperáció állama ne vezessen újabb osztályuralomhoz és kizsákmányoló bürokráciához. Jászi azt is nyomatékosan kiemeli, hogy miközben növekszik az állami funkciók köre, ez főként az anyagi termelés viszonyaira korlátozódik. Ugyanis a gondolat- és szólásszabadságot, beleértve a politikai agitációt és a művészeti szabadságot is, a legteljesebb mértékben biztosítani kell. Ezért száll szembe a Pikler elméletéből következő állameszménnyel, amely szerint az állam fő célja az emberek boldogsága, és ennek érdekében a mindenkori célszerűségi szempontok szerint meghatározhatja a szabadságnak azt a mértékét, amelyet jónak tart. Pikler azon érvére, hogy nincsen gondolatszabadság, mert a bűntetteket nem szabad ajánlani, illetve bizonyos intézmények megszüntetésére nem szabad izgatni, Jászi kifejti, hogy különbség van a gondolatszabadság és aközött, amikor valaki tette izgat. De a gondolatszabadság, még a korabeli Magyarországon is, szabadabb, mint bármely korábbi korban.

A történelmi materializmus politikájával foglalkozó utolsó részben Jászi a forradalom versus demokratikus átmenet problémáját tárgyalja meg. Akkoriban a marxizmuson belül volt egy nagy vita. Az ortodox marxista álláspontot Karl Kautsky képviselte, míg a reformista elképzelés Eduard Bernstein nevéhez fűződött. Jászi ebben a vitában úgy látja, hogy a demokratikus módszereknek van értelme. Ki kell ugyanis alakítani a kollektív termelés új alakzatait, a munkásságot ahhoz a megfelelő műveltségi szintre kell hozni, megszervezni, minél teljesebben ki kell fejleszteni az önkormányzati és demokratikus intézményeket, a nép erkölcsi és szellemi képességeit fejleszteni, tervszerűbbé tenni a gazdasági életet: nos, ezt nem lehet a politikai hatalom pusztá megszerzésével megteremteni. Az csak „a politikai életben való aktív és egyre fokozódó részvétellel lehetséges, tehát a parlamentarizmus kompromisszumos technikájával”.³⁴

Nos, ebből már látható, hogy Jászi csak ellensége lehet majd a későbbi bolsevizmusnak, ami pont az ellenkezőjét tanította: a forradalom győzelmével lehet megteremteni a szocializmus alapjait. Mint majd később látni fogjuk, Jászi élete végéig megmaradt a polgári forradalom talaján, azon, amit 1918 októberében végrehajtottak Magyarországon, és ehhez haláláig, emigrációjában is, sőt 1945 után is hű maradt, megmaradva a Kun Béla-i és a sztálini proletárdiktatúra örök ellenfelének. Mindebben természetesen segítették őt az 1918–1919-es évek tapasztalatai.

Az előbb elemzett művekben előforduló tendenciák: az anyagi erők és az eszmék szerepének kiegyensúlyozott felfogása, a gondolatszabadságnak mint szabadságjognak a fontossága, a demokratikus átalakulás elsőbbsége a forradalmi úttal szemben, továbbá az önkormányzatiság fontossága, erősödnek az *Eötvös József állambölcselete és politikája* című írásában. E munka először 1913 szeptemberében egy előadás formájában hangzott el a Társadalomtudományi Társaság 1913. szeptember 27-i ülésén. Miután Eötvös fő műve, a *XIX. század uralkodói eszméinek befolyása az álladalomra* címet viselte, Jászi kézenfekvő módon az eszmék szerepével kezdi az elemzést. Semmilyen társadalmi magyarázat nem nélkülözheti az egyéni lélektan tényeit, amelyek az ember társadalmi mozgalmait befolyásolják – állapítja meg kissé módosítva korábbi álláspontját, amely főként Pikler egyéni lélektani belátásos elméletével szigorúbban bánt. Itt elismeri, hogy még a legortodoxabb marxista magyarázat sem nélkülözheti az eszmék létezését és realitását, csak meg kell vizsgálni, hogy az egyéni léleknek milyen szükségletei lappanganak mögötte. Ezután az ideológiákkal foglalkozik, és Mannheim ideológiatanát megelőlegezve kétféle ideológia között tesz különbséget. Az egyik az, amely „a társadalmi történetet tényleg meghatározza”. A másik pedig az, amelyben másnemű törekvést lepleznek, de ezek is „oly motórikus

³⁴ Jászi (1903): i. m. 179.

erővel bírnak, amilyenre a pontos, valódi ideológiák nem képesek”.³⁵ Ugyanis „tényleg minden nagy világtörténelmi korszakban azt találjuk, hogy az emberek konkrét, reális, a viszonyokban gyökerező törekvései erkölcsi és vallási képleteket vesznek fel, S győzelmi erejük hitbeli intenzitásuktól függ”, noha az is igaz, hogy „egy merőben gazdasági, erkölcsi és vallási ideológiáktól támogatott mozgalom sosem válhatik a kor alapvető törekvésévé”.³⁶ Ezenkívül Eötvös világosan látja a társadalom osztály- és érdekharcainak jelentőségét, és Montesquieu államhatalmak elválasztási tanának realizmusát abban, hogy e tan csak ott hatékony, ahol a különböző hatalmi ágakban tevékenykedők ugyanazon osztályból származnak. Kiemeli Eötvös ellenszenvét azokkal a felfogásokkal szemben, amelyek a néplélekkel akarják magyarázni a különböző népek különböző fejlődési fokon lévő állapotát, és azt, hogy a Eötvös felállítja a haladás kritériumait (amelyeket már korábban Eötvös tárgyalásánál megismertettünk).³⁷ Ami a három uralkodó eszme (szabadság, egyenlőség, nemzetiség) tárgyalását illeti, itt Jászi, mivel ezt az előadást Concha Győző korábbi munkájával szemben tartotta – aki főként a politikai jogok egyenlősítésére, valamint a kommunizmusellenességre helyezte a hangsúlyt –, kifogásolja Eötvösnél a magántulajdon túlzott védelmét. Bár megállapítja, hogy minden a kommunizmus felé fejlődik, ennek csak azt a mozzanatát emeli ki, amely fokozódó központosításhoz és nyomasztó despotizmushoz vezet. Jászi ekkor még nem látja a proletárdiktatúra később meg tapasztalt despotizmusát; most még csak azt látja, hogy Eötvös indokolatlanul szemléli a politikai egyenlőség doktriner túlzásaiban azt, hogy ezen elv diadalra jutása a szabadság és nemzetiség elnyomásához vezet. De maga is elismeri, hogy „a túlhajtott központosításban, meg a műveletlen és szervezetlen többségi uralomban igenis nagy mértékben megvan a veszély az egyéni szabadságnak jogtalan korlátozására, mely a nemzet többségére nézve szabadsága megnyirbálását jelenti új szabadságjogok nyérése nélkül”.³⁸ Még nem tudja, de ebben már vizionálta a Tanácsköztársaság majd hat év múlva bekövetkezett politikáját. Eötvös a szabadság hamis eltorzítását abban látta, hogy mindenki kormányozni akar. Jászi ezzel szemben arra mutat rá, hogy a mai rend bizonytalanságának az az oka, hogy ez a munka nélküli jövedelemszerzésen alapszik, és a politikai egyenlőség csak azt jelenti, hogy „mindenki számára ugyanazokat a lehetőségeket [biztosítja] az alkotmány módosítására és a végrehajtásának ellenőrzése körül”.³⁹ Jászi ekkor már túl van az általános választójogi liga harcain, és természetesen Eötvösből

³⁵ Jászi Oszkár: Eötvös József állambölcselete és politikája. *Huszedik Század*, (1913), 2. 316.

³⁶ Uo. 317.

³⁷ Lásd Nagy J. Endre: Magyar államélet a XIX. században: Európai perspektíva a forradalom után: Eötvös József (1813–1871). *Jogtörténeti Szemle*, (2019), 2. 63–71.

³⁸ Jászi (1913): i. m. 336.

³⁹ Uo. 337.

azt a mozzanatot emeli ki, amikor hangsúlyozza, hogy a census követelése nem biztosíték a magasabb adófizetők politikai képességének garantálására sem. Jászi sokkal pozitívabb Eötvösnek az önkormányzat szerepéről elmondott nézeteivel kapcsolatban, ami nem meglepő, ha visszagondolunk a *Történelmi materializmus állambölcséletében* mondottakra. Itt legfeljebb az az újdonság, hogy Jászi rámutat a községi önállóság jelentőségére szemben a vármegyei önkormányzattal, aminek bőséges alátámasztását idézi fel Eötvös *Reform* című munkájából. Arra is súlyt helyez, hogy kiemelve Eötvös gondolatát az egyes osztályok és foglalkozási ágak szabad szervezéséről, mert látenszen gondol a korabeli munkásszakszervezetek szervezkedésére (amiben távolról Szabó Ervin hatását lehet felfedezni).

Eötvös gyakorlati politikáját is elemzi három területen: a közoktatásban, az államszervezési területen, valamint a nemzetiségi kérdésben. Utóbbi területen tartja legkiválóbbnak politikáját, mivel Jászi – ekkor már megírta *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* című nagy munkáját – itt főként e kérdésről közzétett írásából idéz. Kimutatja, hogy Eötvös ellenzi az erőszak alkalmazását, rámutatva arra, hogy hazánk sohasem lehet centralizált állam a jelenlegi nemzetiségi mozgalmak mellett. Csak az a helyes politika, ami az egyes nemzetiségek szabad kifejlődését biztosítja, beleértve az anyanyelv használatát az iskolázásban, és a közélet területén is. Jászi ekkor már érzékelt a nemzetiségi mozgalmak elszabadulását annak következtében, hogy még az Eötvös-féle nemzetiségi törvény sem lett betartva, miközben „nem a nyugati civilizáció zászlaját hordjuk, hanem azzal takargatjuk ázsiai sebeinket, nemzetiségi egyenjogósítást kommunikézünk kifelé és faji elnyomást gyakorolunk befelé”.⁴⁰ A zsidóság pedig – említi meg a nemzetiségi politika végén – „engedelmes eszköze lett ő is a mai faji és osztályuralomnak”.⁴¹

Végül kitér arra, hogy Eötvöséket az ő idejükben mint centralistákat „zavarosban halászó demagógoknak” csúfolták, meg Nyugat-majmolóknak, manapság pedig „nyugati eszmék hirdetőinek és naiv könyvmolyoknak” gúnyolják azokat, akik elméletileg komolyan foglalkoznak a politika problémáival. Eötvös egy bírálójával szemben – aki felrótta neki a költészettel való foglalkozását, mint ami nem jár a politikai pályához szükséges tapasztalatszerzéssel – csak arra mutat rá, hogy például az angol whig minisztérium majdnem kizárólag költőkből állott, S egész jól elkörmányoztak egy világbirodalmat, nem beszélve olyan politikusokról, mint Machiavelli, Richelieu, Nagy Frigyes vagy Canning, akik szintén költők is voltak. Jászi felidézve ezt a régi polémiát, keserűen panaszolja fel, hogy „azóta a regálébérlők forradalma az egész vonalon diadalmaskodott, S parcellázó, bankdirektor és fiskális politikusok országában, és megvetett, egyedülálló és hitelvesztett az,

⁴⁰ Jászi (1913): i. m. 347.

⁴¹ Uo.

aki a politikai kérdéseket nem klubok és előszobák, hanem a történet, a lélektan és a szociológia szempontjából tekinti”⁴²

Mindezek alapján felvázolhatjuk Jászi államelméletét. Ő maga ezt a felfogást először polgári radikalizmusnak, majd az 1920-as években liberális szocializmusnak nevezte. Úgy gondolta, hogy a konzervatív keresztényszocializmus és a katedraszocializmus között lehetséges egy harmadik út is. A szocializmustól-kommunizmustól személyi területen abban különbözik, hogy hordozói a dolgozó szellemi középosztályból kerülnek ki, akik az anyagi és szellemi termelés tulajdonképpen irányítói. Feladatuk nem más, mint az ország két produktív erejével, a parasztsággal meg az ipari munkássággal minél intenzívebb termelést folytatni, ezenkívül minél felvilágosodottabb népkultúrára, minél teljesebb erkölcsi szabadságra és minél szervezettebb erő kifejtésre törekszik. A forradalmi szociáldemokráciával szemben, amely egy osztály uralmára törekszik, és a gyűlölködés meg a forradalom eszközével operál, a polgári radikalizmus a tudományos előrelátásra támaszkodva lehetőleg kevés megrázkódtatással, vérrel és fájdalommal, sőt a még életképes polgári értékek lehető konzerválásával törekszik céljai megvalósítására. Négy fő célja van: (1) felszabadítani az elméket és a lelkiismeretet a klerikális és a sovíniszta nevelés béklyóiból olyan iskolapolitikával, amely a gondolat- és vallásszabadságra épül; (2) felszabadítani a nemzetiségeket, hogy ne tartsák őket gyámság alatt, ami őket az ellenségeinkké teszi; (3) felszabadítani a termelőerőket és minden érték forrását, a földet a monopóliumok és adók igája alól; (4) felszabadítani a forgalmat a vámok alól, amelyek csak a nemzeti monopolistákat gazdagítják.⁴³ Jászi a polgári radikalizmust a liberalizmus jogosult örökösének tekinti, S ezen irányzat fő hivatása az, hogy tegyen egy elszánt kísérletet a kapitalizmus túlhaladására. De ha a munka nélküli jövedelemszerzés kiküszöbölését, az emberi test és lélek ezernyi kizsákmányolását nem lehet másképp, mint egy falanszteres kommunizmus állami mindenhatóságával leküzdeni, akkor ettől a radikális lépéstől sem riadna vissza, noha az emberi haladás eddig békés erővel akarná is azt elérni.

Jászi mindezt 1918-ban írta, még az őszi őrzsás forradalom előtt. A forradalom győzelme után politikai teendői voltak, többek között nemzetiségi miniszterként ő tárgyalta 1918 novemberében a román értelmiségiekkel az aradi találkozón. Jászi Erdélyt a „kelet Svájcává” akarta alakítani, de a románoknak ez már nem volt elegendő: ők Erdélyt Romániához kívánták csatolni, miként ezt december 1-jén a gyulafehérvári nagy román nemzetgyűlés ki is mondta. A polgári forradalom bukását végül is az pecsételte meg, hogy miután Károlynak átnyújtották a Vix-jegyzéket, ami Magyarország területének kétharmadát szándékozott

⁴² Jászi (1913): i. m. 349.

⁴³ Lásd Jászi Oszkár: *Mi a radikalizmus?* Budapest, Országos Radikális Párt, 1918.

elcsatolni az úgynevezett utódállamokhoz (ami aztán be is következett a trianoni békediktátummal), Károlyiék nem merték mindezt vállalni. Azt csak a szociáldemokraták és a kommunisták vállalták fel: 1919. március 21-én kikiáltották a Tanácsköztársaságot.

Jászi, aki a Radikális Párt részéről 1918 decemberében még azt képviselte, hogy „nem vallja a magántulajdon szentségét”, mert az csak a munka nélküli jövedelemszerzés álcája, a proletárdiktatúra körülményei között csupán 1919. április 30-áig bírta elviselni a diktatúrát.⁴⁴

Később többször összefoglalta nézeteit a polgári forradalom elbukásának okairól, a vörösterorról és a keresztény kurzusról – először az 1920-ban megjelent *Magyar kálvária – magyar feltámadás* című kötetben.⁴⁵ Nincs most tér a rendkívüli elemzőkészségről tanúságot tevő írásmű taglalására, csak három fő szempontból emeljük ki egynéhány megállapítását. Először is a polgári forradalom bukásához vezető okok közül kiemeli a „doktrína nélküli bolsevizmus állandó fenyegetését”, amely „a pusztta rablás és anarchia bolsevizmusa”,⁴⁶ továbbá a katonai anarchiát, amely a frontról hazaözlő katonák egyes csoportjainak magánvállalkozásaként mindenféle címen igyekezett benyújtani számláit a kormánynak; a harmadik ok a köztársaság kikiáltása körüli bonyodalmak; a külpolitikai helyzet, amelyben az antanttól „a szomszéd államok megkapták a teljes jogot, hogy fegyveresen foglalják el – a demarkációs vonalak ürügye alatt – a nekik már előzetesen odaígért határokat, S kényük-kedvük szerint rendezhették be S dobhatták ki a magyar hivatalnokokat”,⁴⁷ a földosztás elmulasztása, végül a Károlyi-kormány „belső tökéletlensége”.⁴⁸ Ami a bolsevik forradalom kudarcát illeti, Jászi itt három okot emelt ki: (1) olyan militarizmus és túltengő állami bürokrácia kell a forradalom győzelméhez, hogy „a kapitalizmusnak ezek a bajai valóságos gyermekbetegségek voltak”;⁴⁹ (2) a magyar társadalmi-gazdasági szerkezet (gyenge ipar, primitív mezőgazdaság, a proletariátus rendkívül alacsony erkölcsi és értelmi színvonala); (3) az orosz események: „tizenkét órára felemelt munkaidő, a Taylor-rendszer, a munkaüzemek katonai vasfegyelme, S mindenek előtt a munkásság költözködési jogának elkobzása [...] a sajtó- és propagandaszabadság teljes megszűnése, de illegális formái: a csempész- és lánckereskedelem soha nem látott teljességre jutottak”, S a kapitalista kizsákmányolók helyett „vörös militarizmus, bürokrácia

⁴⁴ Lásd Litván (2003): i. m. 167–168.

⁴⁵ Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar feltámadás: A két forradalom értelme, jelentősége és tanulmányai*. Budapest, Magyar Hírlap, 1989a.

⁴⁶ Uo. 58.

⁴⁷ Uo. 68–69.

⁴⁸ Uo. 74–77.

⁴⁹ Uo. 121.

és propagandaszervezet – az új arisztokrácia”.⁵⁰ Ennek a következménye lett a „Szamuely-féle vérdiktatúra”, S azon elv gyakorlatba való átültetése, hogy „a kommunizmus megvalósítására és a világforradalom kiküzdésére minden eszköz meg van engedve”.⁵¹ Végül érinti azt a kényes kérdést is, hogy „miért került ki a kommunista vezérkarnak legalábbis 95%-a a zsidóságból”.⁵² Jászi e nehéz kérdés megválaszolásának többször nekifut ebben a könyvben,⁵³ amelynek részleteire nem tudunk kitérni. Mindenesetre megállapítja, hogy a zsidóság először a világtörténelemben „szabadon fejthette ki a benne évszázadokon át szunnyadó erőket és tendenciákat”, de mégis hibás az a „gyakran hallható reakciós vélemény, hogy a bolsevizmust egyszerűen a zsidók csinálták. Igaz csakannyi, hogy a fölosztás, a forradalom és a kommunista istenországnak lelki szintézise iránt a zsidóság különös hajlamot tanúsított.” Ugyanis a zsidóság „nemcsak a bolsevizmusban játszott ilyen jelentékeny szerepet, hanem minden gazdasági és ideológiai mozgalomban, még olyan tereken is, melyek évszázadokon keresztül el voltak zárva előlük”. Úgyhogy „az ember azt benyomást nyerte, mintha ennek az országnak a 90%-a zsidó volna, nem pedig a népességnek elenyésző töredéke”.⁵⁴ Később, a Horthy-rendszer kezdeti antiszemizmusát tárgyalva azonban rámutat arra is, hogy „zsidókérdés létezik Magyarországon”, mégpedig azáltal, hogy „a nyegle urizáló, felszínes, dologtalan dzsentri szellem” összevegyült „a Lipótváros amoralizmusával, cinizmusával és élvező nihilizmusával”. S egy „jóhiszemű és becsületes” antiszemita mozgalom „ésszerű tartalma nem állhat másban, mint a nép megerősítésében és fölemelésében, a zsidóság paraziter képződményeinek visszaszorításában, ellenben a munkás és kulturális zsidóság fokozott megbecsülésében.” Azonban „a keresztény nemzetihez címzett betyáruralom” „éppen a zsidóság ama legkomolyabb és legértelmesebb része ellen fordulnak, amely valóban úttörő munkát végzett Magyarországon, akiknek részvétele nélkül a magyar kultúra ázsiai színvonalra süllyedne”.⁵⁵

⁵⁰ Jászi (1989a): i. m. 122.

⁵¹ Uo. 126, 128.

⁵² Uo. 129.

⁵³ Uo. 156–161.

⁵⁴ Uo. 130–131.

⁵⁵ Uo. 161. Egyébként azok, akik nem írták alá 1938-ban az első zsidótörvény után a tiltakozó okmányt (Babits Mihály, Illyés Gyula, Sárközi György, Erdei Ferenc, Bibó István, Móricz Zsigmond, Kassák Lajos), többen, bár feltehetőleg nem olvasták, de ezt a Jászi-nézetet vallották, így Bibó és Erdei, S aztán 1944-ben változtatták meg álláspontjukat, amikor a zsidóüldözés totálissá vált függetlenül attól, hogy valaki „zsidómunkás” volt-e, vagy lipótvárosi gazdag polgár. Lásd Nagy Endre: *Antiszemizmus a falukutatásban: Bibó és Erdei korai „osztályharcos” antiszemizmusá*. 2015; Nagy Endre: A népi-urbánus ellentét Vas István ábrázolásában. *Vigília*, 81. (2016), 1. 32–43; Löwy (1986): i. m. 213–244.

Ami pedig Jászi 1920-as felfogását illeti a keresztény kurzus első idejéről, nos, azt mondhatjuk, hogy ekkor még a trianoni béke aláírása után vagyunk, S Jászi még mindig az 1919. őszi fehérterror hatása alatt állt. Jászi erősen túlbecsülte az áldozatok számát (kb. 5000), S Horthy bandavezéreiről beszélt,⁵⁶ holott Horthy 1920 végére felszámolta a különítményesek terrorját, S decemberben amnesztiát hirdetett nemcsak a fehér-, de a vörösteror elkövetőinek is. Figyelemre méltó Gratz Gusztáv könyve,⁵⁷ amelyről nem nagyon látszik tudomást venni a mai történettársadalom. Gratz Gusztáv először tagja volta Társadalomtudományi Társaságnak, később kilépett, majd 1919 novemberétől 1921 januárjáig bécsi követ, 1919-ben a bécsi ellenforradalmi komité egyik tagja lett, majd a Teleki-kormány külügyminisztere. Könyvét 1935-ben írta. Beszámol nemcsak a vörösterorról, de a fehérterorról is, sőt a zsidóüldözések kérdését is érinti.⁵⁸ Elmondja, hogy a Szamuely-féle vérbíráóságokhoz hasonlóan végeztek Kaposváron, Siófokon stb., és hány emberrel, és elismeri azt, hogy ártatlan áldozatok is voltak. Ugyanakkor arról is tudósít, hogy ezeket a cselekedeteket a „hivatalos tényezők nem rendelték el, még csak nem is pártolták vagy mentegették, hanem állandóan és minden módon küzdöttek ellenük”.⁵⁹ Azt is elmondja, hogy voltak, akik a vörösterorban vettek részt, majd később felbukkantak az Ébredő Magyarok Egyesületének szélsőjobboldali erőszakosai között.⁶⁰ Aztán arról is beszámol, hogy milyen aljas módon végeztek Somogyival és Bacsóval,⁶¹ ami után Apponyi Albert is írt egy levelet 1920. március 14-én, hangsúlyozva, hogy „felekezeti szempontokból a polgároknak a köztörvényekben biztosított szabadságát és az egyének életét veszélyeztető módon erőszakoskodnak”,⁶² S felkéri a kormányt, hogy minden vonalon állítsa vissza a törvényességet. Sőt Simonyi-Semadam miniszterelnök „a hazafiaság kérdésének mondotta a zsidók bántalmazásának megszüntetését. Nem hősi dolog az, mondotta, ha az utcán vagy kávéházban felpofozzák azokat, akiket zsidónak néznek”.⁶³

Hanák Péter is elismerte, hogy Jászinak a Horthy-korszakra vonatkozó felfogása legalábbis elhamarkodott:

⁵⁶ Jászi (1989a): i. m. 157.

⁵⁷ Lásd Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935.

⁵⁸ Lásd Gratz (1935): i. m. 125–154, 252–254.

⁵⁹ Uo. 263.

⁶⁰ Uo. 267.

⁶¹ Uo. 317.

⁶² Uo. 319. Meg kell mondani, hogy Apponyi tisztességességét Jászi is elismeri: Jászi (1989a): i. m. 153.

⁶³ Gratz (1935): i. m. 319.

„Jászi és társai nem jól mérték fel a felbomlott régió perspektíváit és az újjáalakulás mozgatóerőit. Nehezen és megkésve ismerték el, hogy a Horthy-rendszer konszolidálódott, és az autoritativ jellegét megőrizve, a törvényesség és a liberalizálódás elemeit is visszafogadta. Jászi másik tévedése az volt, hogy ő, a nacionalizmus természetének bűvára, naiv bizalommal hitt az uralomra került hajdani kisebbségek ígéreteinek, hitt a messianisztikus kelet-európai nacionalizmusok méltányosságában és toleranciájában. Túl későre járt, amikor felismerte a benesi reszpublika hamisságát és a szerb impérium nemzetiségelnyomó politikáját.”⁶⁴

Egészében véve Jászi most röviden bemutatott könyve – a Horthy-korszak ábrázolásának hibáival együtt is – figyelemre méltó elemzését adja a két forradalomnak. Még inkább érdekes kéziratban maradt nagy munkája, amelyet csak 1989-ban jelentettek meg⁶⁵ főként Gyurgyák János gondozói munkájának eredményeképpen.⁶⁶ Terjedelmi okokból nem tudunk foglalkozni ezzel a nagyobb lélegzetvételű művel, S csak Jászi egy 1949-es rádióbeszédéből (Amerika Hangja, 1949. március 21.) idézünk, mivel akkor már a Rákosi-korszakról is volt tapasztalata.

A Tanácsköztársaság következményei: (1) A kommunista kísérlet hosszú időre diszkreditálta a demokratikus törekvéseket. (2) Az ország túlnyomó többsége ellen irányított kormányzat ellenforradalmi áramlatot hozott létre, ám a vörösterroret fehérterrorral váltotta fel; miközben képtelen volt megoldani a földkérdést és a szomszédos országokkal való őszinte kooperáció kérdését. (3) Kun Béla diktatúrája egy nagyon éles antiszemita demagógiát váltott ki, mivel a diktatúrában a zsidó értelmiség aránytalanul nagy része játszott szerepet, akik könyv nélkül fújták a marxi formulákat; így nem volt nehéz elhitetni az ellenforradalmi propagandának, hogy a kommunizmus voltaképpen a zsidóság diktatúrája. (4) Mivel nem osztottak a parasztoknak földet, hanem csak állami tulajdonba vették a nagybirtokot, így hozzájárultak a két világháború közötti aránytalan földbirtokviszonyok fenntartásához. (5) A diktatúra materialista és relativista erkölce is hozzájárult a bukáshoz, holott a demokrata kultúra részben a kereszténységen, részben a természetjogon nyugszik, amely hirdeti, hogy az osztály- és a hatalmi érdekek felett létezik egy magasabb igazság és szolidaritás, ami végeredményben a lelkiismeret szava.⁶⁷

⁶⁴ Hanák Péter: Magyarország alternatívái – Trianon után. In Litván György (szerk.): *Jászi Oszkár Közép-Európája: Jászi Oszkár hazatérése*. Budapest, TT, 1996.

⁶⁵ Jászi Oszkár: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja: Válogatás politikai-elméleti írásaiból*. Budapest, Héttorony, 1989b. (Századvég Füzetek 1.)

⁶⁶ Lásd Gyurgyák János: Utószó. Lehetséges-e liberális szocializmus? (Jászi Oszkár ideológiája). In Jászi Oszkár: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja: Válogatás politikai-elméleti írásaiból*. Budapest, Héttorony, 1989. (Századvég Füzetek 1.) 334–339.

⁶⁷ Lásd Jászi (1989b): i. m. 188–189.

A harmadikutas elméletét *A szocializmus reformációja* címmel közzétett írásában adja meg, amelynek legfontosabb elemei a következők. (1) A liberális szocializmus a társadalom organikus felfogásán alapszik: a közgazdaság millió és millió ember termelőtevékenységéből áll elő, ami egy, az egyéni akaratoktól nagymértékben független egyensúlyrendszert alkot. (2) A liberális szocializmus egy optimista társadalmi rendszer, mert a haladásban, az emberi együttműködés spontán érvényesülésében a végtelen haladás és fokozódó harmónia útját látja. (3) Elveti a kommunizmus vakmerő operatív beavatkozását és a forradalmat a társadalomban. (4) A liberális szocializmus nem az iparban látja a társadalom fő mozgatóját, hanem a földmonopólium megszüntetésében, ezért (5) a kapitalizmus megszüntetését, amit maga is kívánatosnak tart, a földmonopólium megszüntetésétől várja. (6) A centralizációval szemben a szabad egyének szabad kooperációja a legfőbb politikai célkitűzése. (7) A liberális szocializmus antimilitarista és pacifista. (8) Az osztályharcra szemben a szolidaritást hangsúlyozza. (9) Hisz a természetjogi viszonylatok érvényességében, az igazságosságban, a kötelezettségek teljesítésben. (10) A szellemi munka nagyobb hatékonyságát, a munka kvalitásának és intenzitásának biztosítását hirdeti, s a haladás irányát a gazdaságilag erősödő és függetlenedő egyszemélyek egyre növekvő számában látja.

Végül számba veszi a teendőket, kiemelve a demokrácia végigvitelét a konzekvenciáig. „Decentralizáció, önkormányzat és szövetkezés: ez az új szocializmus programjának az alapja.”⁶⁸ Az állam csak a közrend és közbiztonság szerve, valamint a gazdasági monopóliumok ellenőrzője és irányítója. A társadalomban szervezett versenyre fog törekedni, arra, hogy a társadalom összes körei életképes szövetkezetekbe tömörülhessenek. „Hadd tömörüljenek a rokon gondolkodásúak, a rokon ízlésűek a nevelési, tudományos, vallási és művészeti szükségleteik szövetkezeti kielégítésére.”⁶⁹

Jászi a Tanácsköztársaság alatt emigrált, évekig Bécsben élt, s reménykedett a Horthy-rendszer bukásában, valamint a szomszéd országok nemzetiségi vezetőiben. Amikor azonban a Bethlen-kormány 1924 januárjában megkapta a Népszövetségtől a rendszermentő kölcsönt, ebből Jászi kénytelen volt belátni: Európa támogatja a Horthy-rezsimet. Érezte, hogy nem sikerül megvalósítani a dunai konföderációt, nemzetiségi barátai (Beneš, Masaryk, Maniu) cserbenhagyták, és a nemzetközi helyzet sem kedvezett: a tory kormány Nagy-Britanniában, fasiszta diktatúra Olaszországban és bolsevizmus Oroszországban. Meg kellett állapítania: „Tökéletesen tisztában vagyok azzal a ténnyel, hogy a mai körülmények között az én ügyem elveszett, [...] nincs

⁶⁸ Jászi (1989b): i. m. 91.

⁶⁹ Uo.

hely ama demokratikus, liberális és konföderatív politika számára, amelyért három évtizeden át harcoltam.”⁷⁰

Nem látván értelmét Európában maradni, Jászi 1925-ben az Egyesült Államokba távozott, és Oberlinben lett egyetemi tanár. Amerikai munkásságáról nem áll rendelkezésre tudományos munka, csak Litván György szép könyve számol be az itthoni és amerikai életéről. Jászi elborult elmével érte meg 1956-ot, S arra már nem tudott reagálni. 1957 februárjában halt meg.

⁷⁰ Idézi Litván (1984): i. m. 67.

Felhasznált irodalom

- Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom: A harmadik reformnemzedék*. Budapest, Püski, 1989.
- Fukász György: *A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez 1900–1918*. Budapest, Gondolat, 1960.
- Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Ford. Andor Eszter et al. Budapest, Századvég, 1994.
- Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935.
- Gyurgyák János: Utószó. Lehetséges-e liberális szocializmus? (Jászi Oszkár ideológiája). In Jászi Oszkár: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja: Válogatás politikai-elméleti írásaiból*. Budapest, Héttorony, 1989. 334–339. (Századvég Füzetek 1.)
- Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2001.
- Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Budapest, Magvető, 1985.
- Horváth Zoltán: *Magyar századforduló: a második reformnemzedék története 1896–1914*. Budapest, Gondolat, 1961.
- Huszár Tibor: *A magyar szociológia története*. Budapest, Osiris, 2015.
- Jászi Oszkár: *A történelmi materializmus állambölcsélete*. Budapest, Politzer Zsigmond és Fia Kiadása, 1903.
- Jászi Oszkár: *Művészet és erkölcs*. Budapest, Grill, 1908.
- Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, A Nap Nyomdája, 1912.
- Jászi Oszkár: Eötvös József állambölcsélete és politikája. *Husadik Század*, (1913), 2. 313–349.
- Jászi Oszkár: *Mi a radikalizmus? Budapest*, Országos Radikális Párt, 1918.
- Jaszi, Oskar: *The dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago, Chicago University Press, 1929.
- Jászi Oszkár: *Jászi Oszkár publicisztikája*. Szerk. Litván György, Varga F. János. Budapest, Magvető, 1982.
- Jászi Oszkár: *A Habsburg Monarchia felbomlása*. Budapest, Gondolat, 1983.
- Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar feltámadás: A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*. Budapest, Magyar Hírlap, 1989a.
- Jászi Oszkár: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja: Válogatás politikai-elméleti írásaiból*. Budapest, Héttorony, 1989b. (Századvég Füzetek 1.)
- Karádi Éva – Vezér Erzsébet: Bevezető tanulmány. In Karádi Éva – Vezér Erzsébet (szerk.): *A Vasárnapi Kör: Dokumentumok*. Budapest, Gondolat, 1974. 7–41.
- Kende Zsigmond: *A Galilei Kör megalakulása*. Budapest, Akadémiai, 1974.
- Köves Erzsébet: *Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában*. Budapest, Magvető, 1982.
- Lackó Miklós: Népiek tegnap és ma. In Lackó Miklós: *Sziget és külvilág*. Budapest, MTA TTI, 1996. 165–190.
- Litván György: *Szabad gondolat – magyar gondolat: Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon*. Budapest, Magvető, 1978.
- Litván György (szerk.): *Jászi Oszkár Közép-Európája: Jászi Oszkár hazatérése*. Budapest, TT, 1996.
- Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, Osiris, 2003.
- Litván György – Szűcs László: Bevezetés. In Litván György – Szűcs László (szerk.): *A szociológia első magyar műhelye*. I. kötet. Budapest, Gondolat, 1972. 5–46.
- Löwy, Michael: Zsidó messianizmus és anarchista utópiák Közép-Európában (1905–1923). In Mislivetz Ferenc – Simon Róbert (szerk.): *Zsidó kérdés Kelet- és Közép-Európában*. Budapest, ELTE ÁJK Tudományos Szocializmus Tanszék, 1986. 213–244.

- McCoy, Charles S. – J. Wayne Baker: *Fountainhead of federalism: Heinrich Bullinger and the covenantal tradition*. Louisville (US-KY), Westminster John Knox Press, 1991.
- Mucsi Ferenc: A polgári radikalizmus Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 20. (1977), 2. 11–35.
Online: https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1977_2/mucsi.pdf
- Nagy Endre: A Durkheim-sokk. *Világosság*, 23. (1982), 7. 414–418.
- Nagy Endre: Az állami beavatkozás Jászi politikai ideológiájában. In *A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve*. Budapest, Magyar Politikatudományi Társaság, 1983. 119–126.
- Nagy Endre: Erény és tudomány. Vázlat Somló Bódog gondolkodói pályájáról. *Világosság*, 22. (1989), 12. 764–772.
- Nagy Endre: A centralisták és a municipalisták vitája: adalékok a magyar értelmiség történetéhez. *Magyar Közigazgatás*, 41. (1991a), 11. 988–1002.
- Nagy Endre: Pikler Gyula értékmentes jogszociológiája: lehet-e tudományos világnézet? *Világosság*, 32. (1991b), 2. 81–92.
- Nagy Endre: *Eszme és valóság: Magyar szociológiatörténeti tanulmányok*. Szombathely–Budapest, Pesti Szalon – Savaria University Press, 1993.
- Nagy, J. Endre: The Hungarian context of Michael Polanyi's thought. In R. T. Allen – Jacobs Struan: *Emotion, reason and tradition. Essays on the social, political and economic thought of Michael Polanyi*. Burlington, Ashgate, 2005. 7–20.
- Nagy Endre: *Antiszemizmus a falukutatásban: Bibó és Erdei korai „osztályharcos” antiszemizmus*. 2015. Online: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.2.39>
- Nagy Endre: A népi-urbánus ellentét Vas István ábrázolásában. *Vigilia*, 81. (2016), 1. 32–43.
Online: http://epa.oszk.hu/02900/02970/00905/pdf/EPA02970_vigilia_2016_01.pdf
- Nagy J. Endre: Jászi keresztútja. *Szatmári Műhely*, 3. (2017), 2. 33–48.
- Nagy J. Endre: *Keseréd testvérség: Polányi Károly és Polányi Mihály*. Szombathely, Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete – Savaria University Press, 2018a.
- Nagy J. Endre: Magyar államélet a XIX. században: Európai perspektíva a forradalom után: Eötvös József (1813–1871). *Jogtörténeti Szemle*, (2018b), 2. 63–71. Online: <https://bit.ly/36MyeQV>
- Novák Zoltán: A Vasárnap Társaság. In Kiss Endre – Nyíri János Kristóf (szerk.): *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*. Budapest, Kossuth, 1977. 300–376.
- Pelle János: *Jászi Oszkár: Életrajzi, eszme- és kortörténeti esszé*. Szentendre, XX. Század Intézet – Kairosz, 2000.
- Pók Attila (szerk.): *A Huszadik Század körének történetfelfogása*. Budapest, Gondolat, 1982.
- Pók Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása*. Budapest, Akadémiai, 1990.
- Sándor Pál: *A magyar filozófia története 1900–1945*. I. kötet. Budapest, Magvető, 1973.
- Szabó Imre: *Burzsoá állam- és jogelmélet Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1955.
- Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. 2/1. Ford. Erdélyi Ágnes. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992.